

Школа за 2000 років до наших часів.

Більш культурні народи вважають, що сила їх і значіння в світі повинні будуватися на кращім вихованні й кращім навчанні дітей, як будучих кращих громадян, а через те звертають на це найпильнішу увагу. Як установлено новішими дослідями, так було у греків за ті часи їх славного історичного життя, коли вони займали перше місце між народами всього світу. Про їх язичеську школу й буде у нас річ. Тоді вони були найосвіченішим народом на всім світі і од них ширилися всюди наука, література, умілість, мистецтво. Занепад школи у них ішов разом з їх занепадом, хоч це й сталося од багатьох складних причин не однакової ваги. Але-ж по тім, оскільки хто дбає про справу виховання й навчання дітей, можна без помилки судити, якої він культурности, бо тут іде річ про основу всіх сил народу—про духовну культуру, яка уявляє з себе найвищу силу в світі. Матеріальна культура хоч в житті звичайно й бере гору над духовною, бо й всякий дикун може вбити з браунінга навіть найрозумнішу й духовно найкультурнішу людину, але-ж матеріальна культура низча за духовну і факт переваги її тільки свідчить про низький рівень духовної культурности суспільства. Матеріальну культуру творять ті, що мають духовну культуру, а користуватись нею можуть і найнекультурніші люде. Духовна культура—це ціль, а матеріальна—тільки засіб: цілью її для себе вважають і роблять тільки люде духовно малокультурні або-ж і зовсім некультурні. Через те матеріальна культура ще не свідчить про духовну культуру. Ходити в циліндрі, жити в палаці, їздити цугом в віденським ландо і мати лакеїв, або-ж носити шовкові спідниці, бриліантові серги та блискучі коштовні перстні—це все можуть мати не культурні, не освічені й не грамотні люде. Розвиток шкіл, якими користується для своєї духовної культури увесь народ—це зовсім инша справа, з розвитком якої росте й матеріальна культура всього освіченого народу. Через те саме той народ, у якого кращі школи, завше має перевагу.

Отим то всякі партії й уряди в світі, щоб мати в своїх руках найдужчі сили, звичайно вживають всіх заходів на те, аби вся шкільна справа була зосереджена у них і залежала тільки від них, щоб таким чином направити це джерело народньої сили на службу собі. Зробивши школу своїм знаряддям, вони тим здобувають собі більшу можливість орудувати й народом та його життям так, як їм те здається потрібним. Але ж навіть там і тоді, де й коли інтереси партій чи урядів не розминалися з інтересами народу, з цього монопольного кермування справою народньої освіти ще ніколи й нігде певного добра не виходило, бо школа по своїй природі й ріжносторонности та височені своїх завданнів повинна бути вільною, як і сам народ, якому вона слугує, і стояти по за всякою політикою та узькими партійними вимогами. Школа має своїм об'єктом дух людини, а як дух вільний, то й школа повинна бути вільною, і коли школа виховує вільний дух народу, то й сама повинна бути витвором вільного духу того народу, щоб слугувати йому по його потребах. Ось через що, коли які політики, партії чи уряди роблять школу своїм знаряддям для своїх власних цілей, то школа од того занепадає, бо це противно її природі. Питання про те, в чиїх руках оруда народньою освітою і хто саме стоїть хазяїном над шкільною справою, має величезне, рішуче значіння як для народу, так і для характеру школи.

Відомий факт, що після визволення Італії від панування над нею католицького духовенства уряд італійського народу не мав засобів на удержання всіх шкіл, які позаходило духовенство, і мусів багато з них позамикати. Шкіл було дуже багато, а проте італійський народ був не тільки не освічений, а найтемніший з усіх народів Європи, окрім хіба еспанців, де вся освіта була ще більше повернена в знаряддя для пропаганди й панування католицького духовенства, яке там і вславилося на весь світ страхіттям кривавої інквізиції. В Іспанії воно мало в своїх руках всі школи і тих шкіл було дуже багато, а освіти з них народ не мав ніякої і величезні наслідки народньої темноти ще й досі кидаються в очі всякому, хто бував в Іспанії.

Багато шкіл мала й клерикальна Франція, але ж ті школи були в знаряддям клерикалізму й не давали освіти, а тільки паморочили людей. І от, коли в 1870 році німці звоювали французів, то всі побачили й стали казати, що французів звоював німецький вчитель, то б то добре поставлена німецька школа. Яка школа—такі й результати науки в ній.

Стара грецька школа була витворена громадською самодіяльністю й свобідною громадською ініціативою, через що всі вважали її цілком справедливо витвором грецького національного генія. Вона була як найтісніше звязана з духом і всім укладом життя грецького народу. Але—через національний, особистий і державний егоїзм греки вважали за народ тільки

ко грецький народ, одмежувалися від людскости і проводили в своїй школі такі-ж погляди на людскість і таке ж одношення до неї. Цим вони з'ужували ту демократичну високу ідею, яка була в основі їх організації й життя між самими собою, а разом зменшали й значіння своїх шкіл для людскости. В їх школі з їх дітьми варвари й раби не могли вчитися. Яке було суспільство—така була й школа. Про те й ця школа була дуже корисною для грецького народу і робила його найкультурнішим і найосвіченішим в світі, бо вона була щиро народною і слугувала народові.

Багато перейнявши від греків в справі нашої школи, ми на превеликий жаль не дуже то розбіралися, що в ній добре, а що лихе, і перейняли трохи не саме тільки лихе, а коли й брали що добре, то так його покалічили, перенісши на наш ґрунт, що з того або мало чого путнього вийшло, або-ж вийшла карікатура.

Цікавий приклад значіння школи, коли вона звязана з народом, ми маємо і з нашої української історії. Коли в 16—17 віках католицька пропаганда патерів-іезуїтів замірилася зробити Україну Польщею, а православний український народ зробити католиками-поляками, то боротьбу проти цього взяв до своїх рук сам народ і, поклавши найбільші надії на школу, за її поміччю взяв ґрун і вийшов побідником. Істнуючу до того школу він по змозі переробив відповідно своїм потребам і наблизив її до себе. Школа стала робитися витвором народнього духу, громадської ініціативи й громадської самодіяльності українського народу (Петро Могила, К. Острозький, Сагайдачний і т. и., братства) і коли не досягла того, щоб стати щиро народною, то цьому заперечили тільки незалежні від українського народу історичні обставини. Ця школа істнувала незалежно від уряду, навіть проти його волі. Вона вкрила собою всю Україну, була вільною і по можливості несла своєму народові освіту. І от, як з опису Павла Алепського, так пізніше з полкових документів, з актів, де підписувалися запоріжці, і т. и. ми знаємо, що в ті часи трохи не весь український народ був грамотний—навіть більшість жінок, як свідчить Павло Алепський, що бачив те на свої очі, були грамотні й читали в церкві молитви з книжок. За допомогою цієї, хоч і щербатої, а вільної й любі тодішньому народові школи, український люд не тільки зборов католицьку пропаганду і одстояв свою національну самобутність та православ'я, а зміг понести освіту ще й Москві. В українським народі тоді не було ніяких релігійних сект, не вважаючи на вільну школу й на те, що він цілком толерантно ставився до чужих релігійних переконаннів, поважаючи волю віри, через що у його знайшли собі захист і притулок навіть великоруські старовіри та роскольникі, яким дома не було життя за їх релігійні переконання, і польські протестанти, що мусіли ховатися від „свободолобного“ шляхетського польського „республіканського“ законодавства.

Цілком інші наслідки дали нам 18 та 19 віки, коли самодіяльність українського народу було знищено. Освіта українського народу найбільше від цього цілком занепала і український народ з найосвіченішого в Росії став найменше грамотним, а більш усіх народів темним, сектанство — про яке в 16 та 17 віках не було й згадки, разом з занепадом в народі колишньої релігійності й моральності, звило собі посеред того ж народу таке кубло, що зараз всіх сект і не перелічити, та ще сект навіть бузувірських. Холмщина, яка з своєю хоч і абиякою, але-ж з своєю українською школою колись добре одбилася од католицизму, з чужою українському народові школою, сама пішла в обійми католицизму й польщизни, кидаючи православ'я і українську народність на користь полякам. Ось до чого доводить чужа народові школа з політикою національного егоїзму. Це і є справжній сепаратизм, то-б то одчуження власних інтересів од інших і загальних, як логичний висновок національного егоїзму, в основі якого лежить стародавнє язичество, хоч би такі люде і взивали себе христіанами. Вони по своєму язичеству, не визнаючи рівноцінності людей, ставлять себе й своє вище всього і всім накидають його силоміць. У греків, не вважаючи на їх язичество і національний егоїзм, цього не було і тим вони нікому шкоди не зробили. Вони нікому не накидали своєї школи, хоч і взивали всю останню людність варварами, несвобідними, рабами. Людність же, бачивши, що у греків було доброго, сама переймала від них все, що було у них кращого, одкидаючи гірше, і таким чином прищеплювала й пересажувала на свій ґрунт кращі здобутки грецької культури, в числі яких була й школа. Тим то греки й своєю узько національною язическою, але-ж народньою школою прислужилися освіті, культурі й прогресу людскости.

Ці приклади свіжі і яскраві, щоб бачити з них, яке величезне значіння для народу має його власна вільна школа, хоч би й узько національна, але-ж витворена ним самим, з його ініціативи для задоволення своїх власних потреб і цілей, для самого себе та й годі, і незалежна ні від кого, окрім нього самого. Чужі люде сами візьмуть в приклад з неї все, що в ній буде кращого. Свідки цьому давні греки і їх язичеська школа.

Люде не зразу доходять до розуміння істини. І коли Франція визнала шкодливість для народу клерикальної школи й скасувала її, то швидко визнає й шкодливість урядової школи, коли в порядкуванні нею не приймають участи народні елементи, бо школа повинна бути тільки народньою, хоч би вона була й державною: тоді тільки вона може бути незалежною й слугувати народові для його освіти, культури й поступу.

II.

Питання про те, чому і як навчати дітей, мабуть таке-ж давнє, як і сама людність. Принаймні старі історичні пам'ятки, здобуті здебільшого археологами, свідчать, що, напр., у греків вже за кілька віків перед Різдом Христовим справа виховання й навчання дітей вважалася громадською і їй надавалося в народнім житті велике значіння. Греки язичники вважали, що школа їм потрібна для того, щоб в ній виховувати з молоді кращих громадян і ради цього й заводили свої школи. Других цілей школа не знала. В однім Афінськім напису так і сказано: „Афінський народ звертає найпильнішу увагу на те, щоб виховання юнацтва йшло як найкраще, бо бажає, щоб його молоде покоління було кращим заступником його в справі служби отчині“.

Це далеко не те, що заводити школи тільки для того, аби мати з них добрих чиновників, або щоб було кому писарювати або співати та читати в церкві. Розміркована не кабінетними вченими та всякими теоретиками і не партійними, політичними чи якимись іншими гуртами чи комітетами, а самим громадянством, яке добре знає й почуває всі свої потреби і розрахувало все так, щоб школа служила йому для задоволення його життєвих потреб, грецька стара язичеська школа була тісно зв'язана з життям і через те всі здобутки її, хоч часто і в скаліченому вигляді, легко ширилися по всьому світу, разом з грецькою колонізацією, торгівлею та культурою.

Школа, що шановний проф. фон-Штерн, знаменитий своїми дослідями в грецькій археології, особливо по роскопках Ольвії та Березані, не надруковав і досі своєї праці про дитячі іграшки та дитячу науку у греків ще за кілька віків перед Різдом Христовим, а минулої зими про це саме в Одеській громаді історії та древностей він читав, як і завше, дуже цікавий доклад про це, з показом викопаних ним на о. Березані (Одеського пов., під Очаковим) дитячих цяцьок і всяких іграшок та приладів для забавки дітей. Все те уявляє з себе остільки дорогоцінний здобуток для науки й для історії нашої української культури, що нам хотілося-б як найшвидше бачити про це друковану працю шановного професора.

Знайдені ним речі належать приблизно до II—III віку перед Р. Х. Проте вони так зберіглися, наче ось тільки недавно зроблені або куплені десь у Полтавських чи Київських гончарів—так вони дуже близько підходять і до сучасних дитячих іграшок. Трохи не всі вони зліплені з глини. Вони чудового виробу, як це дотепні були зробити тільки грецькі майстри. Там є півники, коники, всякі ляльки, корівки і т. и.; візки з 2—4 колесами, з халабудама й без халабуд, чоловічки верхи на конях і т. и., торохтьола, глечички, горшечки, мисочки, стільці і т. и. Викопано все те в 1907—1909

р. і зберігається в Одеськім музеї історії й древностей. Грецькі діти бавилися тими іграшками, а як умірали, то батьки чи матері ховали з ними і їх цяцьки, щоб вони не скучали та бавилися ними й на тім світі. Знайдено там багато й інших речей, та мова тепер не про них і через те їх ми не згадуємо. Цікава між тими іграшками складна лялька, у якої руки, голова й ноги так повертаються, що ляльці можна дати всякі пози. В деяких іграшках, як, напр., в кониках, зроблено ззаду свищика так самісінько, як роблять це тепер, тільки без дірочок-голосників, по яких перебірають пальцями. Взагалі всі іграшки нагадують собою ті, якими наші діти бавляться й тепереньки, тільки грецькі краще зроблено.

Між іграшками особливу цікавість викликали пофарбовані многобічники (многогранники) з вирізаними на кожнім бочку по одній літері грецького алфавіту. На однім многобічнику вишкрябано тільки повнозвук, а на другім—тільки півзвук. З цього видно, що у греків тих і других навчали й окремо, а не тільки в нинішнім порядкові грецького алфавіту. Так, забавляючи дітей чи забавляючись, вчили грамоти—читати й писати. Фребелівська система навчання на кубиках та всяких забавках, виходить, не нова, бо у греків так навчали дітей вже більш 2000 років до наших часів. Тоді-ж у греків були вже й ті іграшки, якими забавляються наші українські діти і в нинішні часи. Напевне наш народ здебільшого перейняв їх од греків і тільки де в чім переробив по своєму. Мертвий та яскравий свідок культурного переймання й унаслідовання народів світа один од другого! Для нас же, українців, в тих знахідках ми маємо певне свідощтво, що од греків ми перейняли не тільки те, що принесли нам наші предки даки (гети) з берегів тихого Дунаю за часів Адріана й після його, разом з грецькими мелодіями в співах (особливо з південної Греції); не тільки християнську віру та всякі мудрощі християнських книжників, починаючи з літери *ъ*, що у нас вимовлялася в старину за *і*, як у греків *η* (ета) за *і* (іта), а й багато всього такого, що коштувало куди дешевше за паволоки, але-ж придбало собі величезне значіння в активі народнього побуту, починаючи з дитячого віку, напр., всякі цяцьки та іграшки для дітей.

З перегляду минувшини й сучасности виходить, що ми й досі своїм дітям взагалі не вигадали нічого кращого за те, що перейняли од греків, а розгубили з перейнятого вже багато. Втерявши громадську самодяльність та ініціативу, ми одсунулися з гурту народів світа геть назад, замість того щоб іти вперед.

Через те, що грецький народ серед інших народів колись займав перше місце по своїй культурі, суспільство давно вже цікавилось, як саме греки виховували своїх дітей і чому їх навчали, та яке у них було життя їх школи, що виходили з їх молоді свідомі громадяне й великі патріоти своєї отчини.

Одначе все, що до недавніх часів можна було знати про це, обмежувалося тільки знанням ідеальних вимог, які ставили до школи грецькі філософи, а як ті вимоги справді проводилися в школі—про це довідалися тільки недавно. Завдяки археологам, ми тепер маємо значний матеріал з папірусів та написів на черепках, плитах, мурах і т. д. і, користуючись ним, можемо документально воскресити організацію й життя грецької школи в її звичайнім стані. Ці документи зібрано й добре розроблено в двох працях Еріха Цібарта: „Aus dem griechischen Schulwesen, Leipzig, 1909“ та „Aus der antiken Schule, Bonn, 1910“. Барато про цю-ж таки справу можна знайти цікавого у Kenneth S. Freeman: „Schools of Hellas, London, 1907“ (тут поміщено багацько гарних малюнків) і в праці Th. Birt: „Die Buchrolle in der Kunst. Leipzig, 1907“. Користуючись оцим матеріалом, проф. Б. Варнеке в цім році зробив свій дуже цікавий і цінний доклад в Одеській історико-філологічній громаді.

Проф. Варнеке свій доклад надрукував в журналі „Русская Школа“ за Март 1911 р., під заголовком: „Жизнь школы 2100 лѣтъ тому назадъ“ і ми, для нашої статті, окрім інших джерел, використовуємо його виклад цілком.

III.

Найважливішим з документів про грецьку школу треба вважати напис, що уявляє з себе постанову народнього зібрання в г. Мілеті (Мала Азія) приблизно в 200 році перед Різдом Христовим, то б то за 2100 років до наших часів. Напис в дословнім перекладі з грецької мови містить в собі такий текст: „Згідно з поданням Ради, народ зробив таку постанову. Позаяк Евдем, син Таліонів, бажаючи вчинити добро своєму народові і zostавити йому на віки пам'ятку свого славолюбія, заявив, що він годен пожертвувати 10 талантів срібла на виховання й навчання дітей вільних громадян, за себе й за своїх братів, Менандра й Діона, то Мілетці постановили прославити Евдема за його старання в такій прекрасній справі, щоб він став предметом особливої уваги з боку Ради і всього народу. Щоб же дя пожертва пішла на своє призначення, то нехай Евдем внесе ту суму грошей шафарям (скарбникам, казначеям) окладних зборів у ті строки, які сам визначить при пожертві, а шафарі нехай зараз же внесуть ті гроші тим, що орудують державним банком. Ці останні нехай відкриють рахунок города по капиталу, пожертвованому Евдемом на виховання дітей вільних громадян, запишуть туди увесь кошт і зберігають його на той кінець, щоб потім доручити обібраним на зміну їм, до того часу, аж поки народ не зробить своєї постанови що до вжитку процентів, які наростуть на той внесок. А коли-б вони не здали того внеску своїм заступникам, як постановлено вище, то повинні заплатити на користь народові суму у двое більшу. Ті, що складатимуть обрахунок

городських прибутків, нехай що року виводять в нім 300 статурів на процент з пожертвованого капіталу (це буде 10%) і одчисляють їх на видатки шафарям, з щомісячною видачею кожному з них приналежної часті. Коли-б же вони не вивели в обрахунок цього видатку, то повинні кожен заплатити до 50 статурів на прибуток храму Гермеса й Муз. Хто хотів би стати за виховничого (пайдотріба) або вчителя грамоти, нехай зробить заяву тим, кого оберуть на будучий рік в комісію по народній освіті, а приймати такі заяви повинно між 15 і 20 числами місяця Артемзіона (Март, Апріль). Список осіб, які подадуть заяви на виховничих або вчителів грамоти, комісія по народній освіті повинна виставити в галереї Антіоха 28 числа того-ж місяця, коли збереться народне зібрання; потім нехай поставлять на площі треножник та вівтарь для курища, а жрець Гермеса, покровителя хлопчачого герця в гімнастиці, і жрець Муз та священний вістник з заново обібраними членами народнього зібрання, які повинні стати на службу, як і Евдем, за його життя, а потім старший в роду його, нехай чинять куріння ладаном в пошану Гермеса, Муз і їх ватаги Аполона.

Священний вістник нехай далі проголосить таку молитву за учасників народнього зібрання: „Хто буде вибрати в виховничі та учителі грамоти таких саме, що, на його думку, найкраще навчать дітей, і ні з яких сторонніх вимог не схибить душею, тому нехай станеться на все добре, а в противному разі—нехай станеться йому насупроти“. Далі члени комісії по народній освіті мають передати секретареві Ради ймення тих, хто подав заяву, а секретарь нехай викличе їх по одному, жреці-ж та священний вістник нехай підведуть їх під присягу. Для виховничого ця присяга така: „Присягаюся Гермесом, що нікого з мілетських громадян я не прохав подавати на виборах свій голос за мене і не намовляв впливати на інших, щоб вони голосували за мене“. До цього нехай додасть побажання, щоб йому збулося все найкраще, коли він казав по-правді, а в противнім разі щоб йому сталося як раз навпаки. Для вчителів грамоти присяга та-ж сама, тільки присягаючи їм повинно звивати Аполона й Муз. Далі з числа тих кандидатів, що подали заяви, нехай буде обібрано і призначено народнім зібранням 4 виховничих до дітей і 4 вчителів грамоти. Плату покладено кожному виховничому по 30 драхм на місяць, а кожному вчителеві грамоти по 40. Що-ж до шкільних іспитів і інших службових обов'язків, то повинно держатися постанов, зроблених комісією по народній освіті, але-ж тим, кого оберуть в виховничі, коли їм треба буде приставити своїх атлетів на якийсь герць за межі Мілета, потрібно дати право виїхати туди тільки після того, як вони попередку спитають собі одпущ од комісії по народній освіті і поставлять на своє місце когось иншого, щоб наглядав за учнями, з тим, що попередку його прийме до цього комісія.

Для певної виплати кожному зароблених ним грошей шафарі повинні виплачувати жалування виховничим і вчителям грамоти помісячно кожного першого числа, а як не виплатять, то мусять внести 500 статерів на прибуток храму Гермеса й Муз. Виховничі й учителі грамоти повинні тако-ж мати право одержувати платню од шафаря відповідно поліційним установам. Ті гроші, що призначені обрахунком на цю справу, ніяким чином не можуть бути переназначеними на щось інше. Коли-б хтось підняв про це балачку, чи зробив би внесок або поставив би на голосування питання про переназначення й видаток цих грошей на інші потреби чи про менший обрахунок, ніж визначено, то нехай той, хто вчинить навіть щось подібне цьому, покладе 500 статерів на прибуток храму Гермеса й Муз. Решта од грошей, призначених на шкільні справи, після виплати жалування, повинна йти в розпорядження членів комісії по народній освіті, а вони на ті гроші нехай одсилають по можливості кращого бика Дідімейському Аполоні кожні 5 років к святу Дідімей, а в останні роки к святу Боегій, і в цій процесії нехай беруть участь члени комісії по народній освіті, вибрані ними учні і їх дозорці, а з ними й Евдем, поки житиме, а по його смерті старший з роду його. Приведену на цю процесію жертвену скотину повинні принести в жертву члени комісії по народній освіті і роздати часті її всім учням і всім вище названим учасникам процесії. Що місяця кожного 5 числа учнів повинно увільняти од науки і члени комісії по народній освіті нехай цей день внесуть в список інших свят, визначених постановою комісії. Для того-ж, щоб ця постанова народу і виявлене в даннім разі славолюбіє Евдема стали відомими всім, комісія для будівлі стін разом з архітектором нехай візьмуть на себе працю, щоб цю народню постанову було вирізано на двох кам'яних таблицях, з яких одна повинна бути виставленою на місці гімнастичних занять учнів, а друга в храмі Аполона Дельфінія, біля збудованого од щедрот Евдема, сина Таліонового, притвору. Про те, як достойно вшанувати Евдема за виказану ним щедрість, нехай народові буде вільно розглянути це в належний строк“.

Важним доповненням до цього документу повинен бути другий напис, знайдений на острові Теосі, але-ж зіпсований. Та частина, що зберіглася, містить в собі такий текст:

„Для того, щоб всі діти вільних мали змогу одержати таке виховання, яке вказав у своїй заяві Поліфр, син Онесімів, що збудував тим чудовий пам'ятник свого славолюбія, давши на цю справу 34.000 драхм, нехай кожного року за часів виборів після обрання державних секретарів роблять вибори вчителів грамоти для навчання хлопців і дівчаток. Платня мусить бути така: вчителеві, обібраному для першого одділу,—600, для другого—550 і для третього—500 драхм. Повинні також бути обібраними два вчителі гімнастики з

платнею кожному з них по 500 драхм на рік. Повинен також бути обібраним вчитель музики, який умів би грати на кіфарі гребінцем або пальцями, а плату йому визначити по 700 драхм на рік. Навчати він повинен тільки тих, хто через рік вступить в ефеби (то-б то перейде до вищої освіти). Тих, що належать до слідууючого за ними курсу, навчати музики й гри на кіфарі, а ефебів—тільки музики. Те, яких літ можуть бути учні, повинен установити член комісії по народній освіті. Коли на рік прийдеться додатковий місяць, то до річної платні вчителям треба додати відповідну частину грошей. Вчителів фехтування, стрільби з луку й кидання копья призначають самі члени комісії по народній освіті та попечитель гімназії, подаючи їх на затвердження народньому зібранню. Ці вчителі повинні навчати ефебів і тих учнів, які, як вказано вище, вчать музики. В платню вчителі стрільби з лука й кидання копья мають одержувати по 250 драхм, фехтування—300 драхм. Учитель фехтування повинен давати уроки принаймні 2 місяці на рік. Щоб учнів та ефебів навчали доладу, за тим нехай доглядають члени комісії по народній освіті та попечитель гімназії, як це кожному з них вказано законом. Коли-б учителі грамоти зачали сваритися між собою за число учнів, то цю спірку повинен розібрати член комісії, якому вчителі й мусять скоритися. Шкільні іспити, які попередку одбувалися в гімназії, на далі вчителі грамоти й музики нехай роблять в будинку городської ради“.

На цім уривається уціліла частина теоського напису.

IV.

Ці два документи, складені з приводу двох однакових подій—пожертв на школи, свідчать про постанову шкільної справи у греків-язичників за часи їх всесвітньої слави найосвіченішого народу. Грецька стара язичеська шкільна справа, як це видно з наведених двох і з інших документів, була вся в руках громадянства, яке через народне зібрання орудувало нею, обірало всіх належних для того людей і мало над ними й над школою постійний контроль. Грецьке суспільство визнавало за вихованням і освітою молоді величезне значіння для себе й для держави, через що жертву на це вважало за „добро народові“ і за дарунок йому на „прекрасну справу“, достойний найбільшої угаги всього народу й увіковічення між иншим вирізкою на двох таблицях напису народньої постанови з приводу жертви. Школа у його була такою серйозною справою, що воно найменші подробиці її організації й життя вирішало в народнім зібранні, нікому не звіряючи цієї справи. Через це грецька язичеська школа була витвором самого народу, який по своїй уподобі устанавляв увесь лад шкільного життя, направляв його відповідно своїм поглядам та потребам і впливав на його так, що школа завше була його одголосом, не одставала од життя, йшла вперед, роз-

вивалася. Через те, що грецький народ був повним хазяїном в своїй школі, починаючи од обрання для неї вчителів та виховничих (пайдотрібів) і затвердження іншого персоналу, кожен батько-грек мав свій громадський голос у цій справі, вчив своїх дітей так і тому, як сам хотів і що визнавав для них користнішим та більш потрібним, і ніщо не примушувало греків проти їх волі виховувати й навчати дітей якось не так, чомусь іншому і відповідно чийсь чужій волі, чиємусь чужому погляду, чийсь стороннім цілям і намірам та потребам. Все оце витворило такий стан, що у греків між родинами та школою було повне єднання і безпосередній органічний зв'язок. Нема сумніву, каже проф. Варнеке, що вказана свідомість повноти своїх прав і певно забезпеченої участі в справі освіти молоді повинна була як найдужче впливати не тільки на приватних осіб, а й на державу і викликати в них щедрість на задоволення народньої потреби в вихованні й освіті будучих громадян.

Право обрання вчителів в народнім зібранні давало можливість мати батькам для дітей найкращих вчителів по своїй уподобі, а позаяк це обрання, як видно з інших документів, робилося тільки на рік, то кожен вчитель, щоб його вибрали й на далі, мусів рахуватися з вимогами суспільства і прикласти до взятого на себе діла все своє старання і весь свій хист. Все оце сприяло найкращій постанові навчання в школі. Мавши такі права, грецьке суспільство визнавало за собою обов'язок забезпечити своїх вчителів матеріально як найкраще. Як бачимо з наведених і з інших документів, персонал грецької школи був дуже численим і витрати на його великими, одначе суспільство через своїх скарбників акуратно платило всім в кінці кожного місяця, або-ж першого числа слідуєчого місяця. Певно й батьки за науку своїх дітей платили в школу. Як побачимо далі, в приватні школи вони платили.

Документи показують, що греки свідомо й серйозно ставилися до всього, що мало одношення до справи навчання й виховання їх дітей, і хотіли, щоб на вчителів було обібрано найздатніших і найдостойніших людей. Нема що й казати про те, що вчитель, обібраний з такими засторогами й гарантіями, набував після того певний авторитет і в грецькім громадянстві займав високе й почесне соціальне становище.

Про пожертви на школи дійшло до нас багато документів, з чого видно, що таких, як Евдем та Поліфр було доволі. Одні з них жертвували гроші, другі строїли будинки для шкіл, а треті — бідніші робили все оце гуртом, в складку по декілька людей, визначивши кожен свій пай на спільне громадське діло. Ці пожертви приймалися суспільством завше з великою подякою, як дані на „добро“ народові й на „прекрасну“ справу. Суспільство виявляло всі ознаки свого спочуття до таких вчинків і прославляло жертвователів. Цим

користувалися й чужоземні властители; коли їм треба було заручитися прихильністю чи запобігти симпатій якоїсь грецької громади, вони жертвовали їй іноді й великі гроші на школу. Таких випадків було не мало в II та III віках перед Р. Х. Не раз бувало, каже проф. Варнеке, що царі Єгипту або Пергама на перебії хапалися прихилити до себе той чи інший грецький город щедрими дарунками на школи, а іноді то й сами греки зверталися до таких джерел за допомогою на школи. Так, з одного напису видно, що греки, коли дельфійська школа зубожіла й прийшла до занепаду, в 159 році перед Р. Х. звернулися до Пергамського царя Атала II і він пожертвовав їм на школу велику суму грошей, за що дельфійці оддячили йому висловом особливої пошани в напису по постанові народнього зібрання. З усього видно, що греки так цінили освіту й широко дбали про неї, що на цім їх можно було навіть підкупити.

Школи, збудовані на чийсь пожертву, вони називали ім'ям жертвователя і таким чином підбивали людей на нові пожертви для шкіл і увіковічували пам'ять жертвователя, а разом з тим нагадували учням, що такі вчинки хороші і достойні слави та переймання. Так, напр., в Галікарносі була школа Пилипа, в Мілеті—школа Птоломея, школа Капітона і т. д. В цих школах іноді на виднішій місці ставили бюста жертвователя з красномовним написом про його гарний вчинок. Іноді про це робили напис на спеціальних таблицях. Ці звичаї почасти перейшли й до нас. Був ще звичай ховати жертвователя при збудованій ним школі.

У греків язичеська поетична релігія і їх життя були так тісно й органічно звязані між собою, що релігія не протиставлялася земному життю, а була не чим іншим, як опетизованим земним життям. Так і шкільну справу вони уявляли собі й тісно єднали її з справами релігії. На це вказують як наведені, так і інші документи. Виховувачі, чи пайдотріби присягаються Гермесом, а вчителі Аполоном і Музами; перед виборами шкільного персоналу робиться одправа цілого релігійного рітуалу з участю жерців, курінням ладану і т. д. в пошану божественних патронів просвітньої справи—Аполона, Гермеса й Муз; трохи не всі штрафи за ті чи інші порушення в цій справі призначені на прибуток храмів тих же божеств; школа з своїми учнями бере участь в релігійних одправах, процесіях і святах в пошану богів, що року приносять в жертву бика, має свої шкільні свята і т. д.; з одного напису з Мілету видно, що шкільна комісія (педономи) в храмі Асклепія приносила в жертву вівцю за здоров'я учнів; з напису на труні одного родоського вчителя ми знаємо, що гарному педагогові за його добру працю в школі повинна йти нагорода й на тім світі; з двох таблиць про пошану жертвователя на школу одна ставилася в храмі Аполона—все оце реально звязує школу з релігією, а з останніх двох

фактів ясно видно, що праця в школі і пожертва на школу вважалися у греків за богоугодне діло, достойне увіковічення навіть в храмі. Як тепереньки, хто жертвує на церкву, то поминають його і рідню, бо жертва вважається за всіх,— так і тоді Евдем зробив пожертву на школу й за братів. Учні брали участь своїм хорovým співом в громадських релігійних одправах і коли співали не до ладу та псували урочистість одправи, то завідуючого школою в інших городах карали навіть тюрмою. В грецьких школах танці були обов'язковим предметом, бо були потрібні в релігійнім культі де яких божеств. Зв'язок шкільної справи з релігією у давніх греків, як це знаємо з різних джерел, символізувався і назвами шкіл, як, напр; школа Гермеса в Афінах, Іполіта в Трезені, де святом шанували культ свого місцевого героя, і т. д. Школи часто й будували біля храму, як напр., в Мегарі школу збудували біля самісінької Олімпійської святині. Більші школи мали кожна свій храм, в яким учні з учителями брали постійну участь в релігійних одправах, молитвах і жертвоприношеннях. Менші школи звичайно мали один спільний храм, а все-ж мали свій храм. Завважимо, що греки в давні часи були народом не менш практичним і економічним, ніж тепер. Для тодішньої школи, окрім кімнат для класів, потрібні були ще храм і такі коштовні пристрої, як купальня, гімнастична зала (площа, палестра) і т. п. Купальні треба було великої, бо в програму шкільних предметів увіходило навчання школярів плавати в воді. Купальня потрібна була і для гігієни, про яку греки теж дбали. Так само не малою повинна була бути й палестра. Це все неодмінні приналежності школи, бо того вимагала програма її наук. Греки, щоб це дешевше коштувало і щоб можна було мати більше шкіл, робили в однім будинку декілька шкіл, а для них так само, як один будинок, робили одну купальню, спільну палестру й спільний храм.

Таким чином, грецька язичеська стародавня школа була в найтісніших зв'язках з релігійними уявами греків і релігійними установами. Це, на нашу думку, цілком поясняє акт погребення жертвователя біля школи. Одначе, дуже помилився-б той, хто, через такі зв'язки школи з релігійними установами грецького народу, назвав би її клерикальною, чи конфесійною. Ми вже казали, що язичеська релігія греків—це було опоетизоване їх життя, це була релігія життя, і через те їх релігійний язичеський культ був нічим іншим, як поезією й культом життя. Таким чином, єднання й зв'язки школи з релігією у давніх греків були єднанням і зв'язками школи з життям, та ще в кращім—опоетизованім, з'ідеалізованім вигляді. Через те що релігія греків нічого специфічного й супротивного життю в собі не мала, все було в найтіснішому зв'язку з релігійним культом. Через це саме і зв'язок школи з релігією був не клерикальний, або взагалі не конфесіональ-

ний, а просто життєвий, народній, що тільки сприяло успіхові грецької школи.

Секрет її успіху в тім, що вона була органічною частиною і витвором самого народнього життя, з яким була цілком злита: яке було життя—така й школа. Як в житті колишнього грека все було в гармонійнім єднанні, то й школа, релігія, родина, побут те-ж були в гармонійнім єднанні між собою. Народ був хазяїном над усім і творцем всього, а через те і все у його було народнім. Одначе, позаяк язичество накладало на все тавро узького націоналізму, то й школа у греків була узько-національною і узько-демократичною, хоч і народньою, бо той демократизм був тільки для греків.

Як же все таки була зорганізована та школа й чому та як вона навчала, коли все таки давала не тільки грецькому народові, а всьому світові умілість, культуру, освіту і слугувала життю?

V.

Перш, ніж дати одповідь на поставлені питання, ми дозволимо собі трохи збочити, щоб зробити де-кілька уваг про звичай греків ховати жертвователів біля їх школи. В поясненні цієї справи ми іншої думки, ніж проф. Варнеке. Звичай — ховати жертвователів біля школи дуже характерний для греків язичників з їх поетичною вірою. Проф. Варнеке міркує, що це робилося в тій надії, що вчителі з учнями краще виконуватимуть вимоги складного грецького культу померших і пильніше доглядатимуть за могилою. Все оце, на нашу думку, можна було, може ще краще, виконати й на громадськім кладовищі. Волю жертвователя, як ми знаємо хоч би й з наведених документів, та й взагалі ім'я його дуже шанували, а через те ніщо не перечило внести про могилу одповідні розпоряження в постанову народнього сходу, виконання яких мало не тільки моральний, а й юридичний характер примусу, бо порушення каралося штрафами навіть в дуже значних сумах, як на користь народу, так ще частіше на користь храмів. Можна було так установити й виконання культу помершого жертвователя. Грек був громадянином у всім складі свого життя й у всіх своїх завичках, через що треба було серйозних мотивів, щоб вилучитися з громади після смерті й бути похованим не на громадськім кладовищі, а в одинці. На нашу думку, жертвователів ховали біля збудованих ними шкіл через інші мотиви, а саме через мотиви вірування. У нас на Україні народ і тепер життя на тім світі більше уявляє собі по тій язичеській поетичній вірі, яку він мав до прийняття христіанства — як продовження життя цього світу, і ніяк не може одірватися думкою од аналогій, хоч христіанство вже більше 1000 років навчає наш народ іншому. Що це так, доволі пригадати увесь похороний ритуал нашого селянина, починаючи

з шклянки з водою та меду, щоб стомлена душа помершого напилася й наїлася, і кінчаючи копійкою, що кладуть в труну. аби небіжчик мав на що купити собі місце на тім світі. Так вірували у нас ще за часів язичества згідно з своїм світоглядом і всім оточенням життя, таку віру зберегли й до наших часів, бо ця віра органічно зв'язана з світоглядом і духовною істотою народу. Віра народа в такі зв'язки цього світа з тим витворила багато відповідних їй звичаїв. Так у нас ще років з 50 тому, аж поки не вийшла заборона попам од синоду, ховали померших членів родини недалеко од хати їх, в садку або в гаї чи в леваді—то-б-то в таких місцях, які українцям рідні й найбільше подобаються, з якими у них зв'язано багато поетичних уявлень, які вони кохають і куди залюбки ходять на спочивок, чи для розваги, а то й просто бувають там для задоволення своїх естетичних потреб і вимог душі. З гайками, садками та левадами в українського народу зв'язані й усякі вірування. Там же звичайно копають і криниці, що вже самі по собі уявляють предмет ушанування. Таким чином ховали на тім місці, з яким у небіжчика зв'язані були інтереси за його життя, яке йому за життя було любим, де він пробував і спочивав душею, де він вітав і спочивав своїми думками, знаходив щастя й утіху. На що-ж розлучати людину з таким дорогим та приємним місцем після її смерті!

З часів христіанства попів звичайно стали ховати на цвинтарі біля церкви—то-б-то знову таки на тім місці, з яким за життя зв'язані були духовні інтереси, зв'язана була душа. Біля церкви ховали, та й ховають, і тих, хто пожертвував на неї значну суму грошей, або збудував її своїми коштами. Знову, щоб було ближче до того, з чим за життя у небіжчика зв'язані були інтереси, до чого найбільше хилилася душа, що найдужче заспокоювало совість і скрашувало земне існування та робило щасливим. Чому-ж не продовжити всього цього й на тім світі, коли людини можна й не розлучати з тим, що було милим її душі й приковувало за життя до себе всі вищі інтереси! Ті випадки, коли це робиться ради пихи або для формальної пошани когось, не мають в собі нічого ідейного і ми їх минаємо.

Думається нам, що й старі греки, у яких язичеська віра була повна поезії й живих уявлень, з тих же ідейних мотивів вірування, ховали й своїх жертвувателів біля збудованої ними школи, щоб небіжчик і після смерті в продовженні тогосвітнього життя був ближче до того місця, з яким за життя на цім світі у його найтісніше були зв'язані інтереси, до якого найбільше схилялася його душа, в святах якого він брав участь, яке давало йому моральне задоволення, скрашало його життя і робило його щасливим. В оцім не можна не бачити і внутрішнього зв'язку шкільної справи з життям грецького народу.

VI.

У греків в більшості городів навчання дітей свободних було обов'язковим—місцями по звичаю, а місцями й по закону. Коли Платон включив у своє ідеальне законодавство вимогу завести обов'язковість грамотности, каже проф. Варнеке, то цим він хотів лиш зробити грамотність обов'язковою скрізь по закону. По де-яких городах грамотність вже була обов'язковою по закону. Так, напр., це було встановлено законами Харонда. Афіняне були всі грамотні. Де-які грецькі городи навіть прославилися своїми школами. Напр., в 2—3 віках перед Р. Х. дуже славилася школа на о. Делосі. З неї до нас дійшов список учнів Стасея, звідки ми бачимо, що у його вчилася в той рік 47 душ, між якими 22 з Афін, а останні були з Олександрії, Ефесу, Халкіді, Хіосу і т. п. далеких місць Греції. Ті учні, скінчивши дома свої школи, поїхали в Делоську школу до Стасея довчатися, з чого видно, що вже тоді їздили вчитися в чужі краї, кінчати науку до кращих педагогів. Навчання грамоти в ті часи було не легкою справою й не дешевою, бо друкувати книжок ще не знали і все або писали од руки, або вирізували на кам'яних дошках, чи вискрібали на глиняних черепках. Писали на папірусі, на черепках, на навощених дошках і т. д. Документи свідчать, що греки на ці труднощі й великі кошти не зважали, бо дбали про освіту своїх дітей і виховання з них гарних громадян. Грецька школа мала загально-просвітній характер і звертала увагу на загальний розвиток розуму й тіла. Через те грецька школа ніяких ремісничих чи практичних знань не давала і взагалі спеціальностей не навчала—хто хотів, міг учитися після школи окремо у ремісників чи у спеціалістів. Характер школи, однак, нітрохи не був абстрактним, бо школа мала на увазі утілітарну ціль—виховувати гарних грецьких громадян з добре розвиненим розумом та дужим тілом. Таке виховання не можна вважати грубо й узько утілітарним, бо воно має загальний характер і охоплює собою життя, інтереси і взагалі особу кожного грека, як будучого члена грецького громадянства, з усіх боків. Відповідно цьому складено було й програми шкіл.

Вплив грецького громадянства на справу народної освіти був безпосередній, і школа всією своєю істотою була як найтісніше зв'язана з ним, залежала од його, істнувала для його, кермувалася ним і не могла збочити од інтересів і поглядів грецького народу нікуди. У греків кожен розумів, що шкільна справа—це громадська серйозна справа, яка має на увазі свою природну ціль: виховати освічених і гарних громадян. Ніякої політики і взагалі ніяких і нічиїх сторонніх шкіл інтересів до шкільної справи ніхто й не насмілювався примішати в ті часи. Греки визнавали, що школа повинна слугувати не якимсь особам, чи політичним діячам, або полі-

тичним чи іншим партіям, а цілому народові. Ми вже бачили, як вони через це ставилися до виборів шкільного персоналу і шкільного уряду.

Грецькі громадські школи удержувалися на кошти державні й пожертвователів. Цим визначалося тільки джерело, з якого йшли кошти на школу, а всі школи були однаково народними. Організація їх те-ж була однаковою, як і програми; однаково вони мали над собою і єдиного хазяїна й законодавця—народне зібрання, од якого тільки й залежали. Коли грамотність була обов'язковою, то вже цим одним поясняється потреба в державних школах. Одначе, по тодішній організації уряду, державну школу ніяк не можна було-б назвати урядовою, бо це були тоді поняття не ідентичні, а державна школа мала свою спеціальну організацію, ні трохи не залежну од уряду, який в її справі не міг втручатися, бо не мав на те права. Через те державна школа була такою-ж народньою, як і та, що існувала на чийсь пожертви. Обидві вони були громадськими, народніми.

Окрім цих шкіл були ще приватні школи, які удержувалися самими вчителями на свої кошти і на свій ризик за ту плату, що давали їм батьки їх учнів. Таких шкіл теж було не мало. Про них згадує й Плутарх. Так він згадує про такі школи Сібіртія та Таурея. Ці школи ще більше залежали од вимог тих же грецьких громадян і теж повинні були відповідати потребам і поглядам грецького суспільства, бо коли-б вони розминулися з ними, то zostались би без учнів. Безперечно, що в цих школах, як в своїх власних, кожен вчитель мав більшу волю проявити свою індивідуальність і провадити свої погляди й свою систему навчання й виховання дітей, але-ж загальний характер цих шкіл не міг бути іншим, ніж шкіл громадських, і значної різниці в напрямках між ними не було. Як громадські, так і приватні школи патентів офіційного значіння не давали. Засновувати школи й навчати міг кожен, хто хотів, і ніякого дозволу на те не треба було. Чи був який контроль над цими приватними школами з боку держави—про це немає певних документів і це зостається невідомим. По загальному складу грецького життя швидче було так, що над цими школами, окрім свобідного контролю громадської думки та батьків тих дітей, що вчилися по тих школах, не було ніякого дозору. Громадянство однаково бачило на состязаннях, конкурсних іспитах, святах, процесіях, публічних гімнастичних та всяких спортивних виступах і т. д., чому саме і як в якій школі навчали. В залежності од того грецьке суспільство забраковувало вчителя в громадську школу при виборах на слідуючий рік, а в приватну школу не посилало дітей і таким чином теж забраковувало недогодного або-ж недотепного чи ледачого вчителя й без виборів. Контроль з боку громадян був по суті однаковий, тільки в громадській школі більш регламентований. Але-ж в

приватній школі таким же законом був громадський звичай, нехтувати який ніхто не наслідився-б.

Користуючись статтею проф. Варнеке, спинимось спочатку на громадській грецькій школі, як державній, так і заснованій на пожертву.

VII.

Педагогічний персонал і уряд грецької громадської школи складався: з комісії по народній освіті, члени якої звалися педономами — це була колегіальна установа, але ж в дрібних громадах обирали одного педонома, який робив сам всю справу колегії; з гімназіарха, що по нашому нинішньому буде те-ж саме, як почесний попечитель школи; з учителів грамоти, виховничих (пайдотрібів), учителів всяких предметів і дозорців. Всі названі особи обиралися народним зібранням на один рік, за виключенням тих випадків, коли це дозволялося для де-яких посад педономам або гімназіархам, одначе за згодою народного зібрання.

Вибори робилися, як видно з документів, кожного року в призначений на те день. Ми вже раніше казали, якими великими гарантіями було обставлено незалежність цих виборів і свободу голосування, щоб кожен подавав свій голос тільки по своїй совісті і в цілях громадського інтересу. Виборці й ті, кого мали обирати, перед виборами приймали відповідні присяги й давали громадські обіцянки.

Комісія по народній освіті (педономи) була єдиним найбільшим урядом над педагогами й школою. Педономи були посередниками між педагогами й народним зібранням і відповідали за школу й за учнів перед народним зібранням. Це був колегіальний виконавчий орган народного зібрання, яке вирішало. Комісія виробляла статут для школи і доглядала за його виконанням. Вона визначала кожному з педагогів його обов'язки і доглядала за тим, щоб він їх виконав. Де був один педоном, там це він робив сам. Педагогів за порушення установлених комісією по народній освіті правил в одних громадах карали штрафом, а в других і тюрмою. Педономи брали неодмінно участь у всім житті школи, як найбільшчі її опікуни й заступники, обібрані на те народним зібранням. Вони брали участь у всіх шкільних святах, в релігійних процесіях, одправах, жертвоприношеннях, в яких брала участь школа з своїми учнями. Ця комісія була головним представником школи перед суспільством, яке за школу хвалило й ганило в першу голову комісію. Як те-ж суспільство обирало комісію з свого гурту, то вона завше була виразом бажаннів, поглядів і стремліннів самого суспільства, через що в шкільну справу вона не вносила, та й не могла внести, нічого стороннього інтересам грецького народу і взагалі ніякого надужиття над грецьким громадянством і над батьками школярів, ні з боку поглядів, ні з боку формальних відносин, бути не могло.

Посада гімназіарха вимагала великих жертв на шкільні справи, і через те на неї обірали людей заможних і щедрих, які не шкодували-б своїх коштів. Витрати ці були такими великими, що обов'язки гімназіарха іноді одбували цілою родиною, а де не знаходилося заможних людей, там на гімназіархи обірали колегію з кількох осіб, які одбували свій обов'язок колегіально, а кошти здобували в складку між собою. Оскільки ці витрати були значними (так установляв громадський звичай і заведені традиції) видно хоч би з того, що по деяких городах, як, напр., в Афінах, гімназіарх повинен був давати свої кошти на улаштування свята Великих Панафіней з факельними бігами і постачати для учнів оливу, потрібну на те, щоб мастити тіло учасників гімнастичного, атлетичного і т. и. спортів, робити гімнастичне знаряддя і т. и. Звичайно, як ця почесть виходила не дешевою для кишені, то обірали на гімназіархи тих, хто був багатішим і щедрішим, але-ж обрання робилося що року, і ця посада вважалася остільки почесною, що її добивалися напр. такі знамениті люде, як Нікій, Алківіад, Ірод Аттік, що впродя 12 років був гімназіархом, і виявив таку щедрість, що пожертвував учням своєї школи навіть нову білу одежу. Інші жертвували оливу ще й з пахощами, що виходило тоді дуже дорого.

Гімназіарх за свої обов'язки мав право доглядати за добрим ладом в школі і моральністю школярів, але-ж до навчання в школі, окрім хіба гімнастичного та спортивного взагалі, не міг втручатися. На о. Теосі гімназіарх мав право обірати вчителів гімнастики, але-ж, як завважає проф. Варнеке, цю виключку було зроблено мабуть через те, що він своїми коштами оплачував їх. З сукупности де-кількох документів проф. Варнеке подає відомости про кар'єру одного з гімназіархів— Авла Емілія Зосима, діяльність якого в г. Прієні була дуже значною і стосується до перших років після Різдва Христового. Спочатку він був городським секретарем (на цю посаду обірало народне зібрання), а потім його обрали на гімназіарха. Спочатку він уподобався тим, що щедро жертвувал на гімнастичні й спортивні муштри та змагання оливу для учнів, та ще іноді підмішуючи до неї дорогі пахощі. На свої кошти він топив лазні для учнів, щоб вони з учителями парилися й милися в них (пригадайте вище вказані купальні і цього вже доволі, щоб бачити, як греки дбали про гігієну в школі). На свої-ж кошти він поставив у своїй школі дві статуї Гермеса, прикрасив її всякими пристроями та прибудівками, завів нове знаряддя для спортивних муштр, нарешті настановив на свій кошт у школу вчителя словесних наук і всім тим високо підняв громадську школу в Прієні. За все оце його шанувала грецька громада, окрім щорічного обрання, ще й особливим написом: „Він хотів зробити тіла учнів невтомними, а душі повисити до добродієвості і почуттів, гідних людини“. Нарешті за все оце його обібрано з гімна-

зіархів в педономи і ці обов'язки в комісії по народній освіті він знову так широко виконував, що його вшанували ще й другим написом за це. Він сам од себе визначав змагання учнів по всіх шкільних предметах, особливо по гімнастиці та спор-тах, вимагав од учителів праці і нагорожував по заслугах як учителів, так і учнів. Одного разу він обдарував учнів зброєю, яка була потрібна до їх військової науки.

Грецька школа дбала про розвиток розуму й фізичного здоров'я своїх учнів, а разом і про виховання з них гарних громадян. Одповідно цьому й педагоги відали—одні духовне, а другі фізичне виховання. Шкільний персонал складався з учителів грамоти, які дбали й про знання та розвиток розуму школярів, і з виховничих, (пайдотрібів) які дбали про фізичний розвиток учнів. Окрім того, були учителі гри, музики, співу, рисування.

Ми вже знаємо з попереднього, кого і як обірали на учителів. Ні дипломів, ні іспитів на учителя не треба було, але-ж громадянство само чинило іспит своєму учителеві наприкінці кожного року через екзамени, змагання та конкурси учнів—тоді кожен з них привселюдно перед громадянством на ділі показував, який з його учитель. Як обірали на рік, то ім'ям учителя грамоти, а як їх було кілька, то головного з них, називали в літописях школи академічний рік. Учитель грамоти вчив грамоти й словесних наук, а разом математики й історії. Учні навчалися читати, писати, граматики, діктовки, вчили грецьких поетів, драматургів і взагалі кращих своїх письменників, міфології і т. и. Багато уваги зверталось на те, щоб учні як найдокладніше знали свою рідну історію. Навчання історії Елади робили при допомозі наочного ознайомлення з історичним матеріалом на місцях історичних подій, для чого впоряджали в одповідні свята або й у буденні дні шкільні екскурсії по історичних місцях, в школі ставили бюсти видатних діячів з одповідними написами, здебільшого віршем, щоб легше було завчити на пам'ять, мали по школах особливі карти, схожі на Tabula Jliasa, на якій було показано увесь хід Троянської війни, і т. д. В роковини головніших історичних подій, як напр., битв при Марафоні або Саламіні, вся школа з педагогами виражалася на місця тих битв, і там учителі подавали учням всі потрібні відомости й пояснення, обводячи їх скрізь і показуючи на місці, де що діялося. Де які екскурсії грецьких шкіл мали ще й більше значіння. Так, напр., екскурсія на Марафонське поле впоряджалася в день громадського святкування великого дня, і учні, разом з тим, брали участь і в громадським святкуванні, чим привчалися до громадського й державного життя своєї отчини. Греки добре розуміли, що гарних громадян треба виховувати, бо сами вони не родяться й не робляться.

Виховничі (пайдотріби) повинні були дбати про розвиток тіла учнів і гідність їх до всяких фізичних виступів. Ко-

жен учень повинен був наметуватися у таких справах і досягти такого фізичного розвитку, спритності, прудкості, ухватливості, верткості і взагалі умілості, щоб вийти на игрища і змагання кращим, перемогти иншого й одержати за те нагороду. Імена учнів побідників записували на приклад і спомин, так, напр., в напису на плиті, знайденій в Халкіді, в три ряди вирізано 33 вінки; посеред них вирізано по кілька імен переможців на святі в пошану Геракла—це були учні Деметрія, сина Андромахового.

Вчили гімнастичних вправ, атлетичних ухваток і т. д. Вчили танців, які були потрібними не тільки для гігієни та граціозних рухів, чого вимагала грецька естетика, а й для релігійних одправ, бо в культурі деяких божеств танці були головним номером. Вчили рисування, музики та гри на кіфарі. Вчили фехтування, стрільби з лука й кидання спису. Це були предмети дуже важні, про що можна дізнатися хоч би з того, що вчителям цих предметів платили великі гроші і вони повинні були навчати школярів не менше двох місяців на рік. З цього можна думати, що инші педагоги повинні були вчити цілий рік і канікул у них не було, бо для них не зроблено ніяких виключок і, як видно з наведеного вище документа, міг бути ще й додатковий місяць, за який визначалася й додаткова плата. Мабуть академічний рік тягся од виборів на вчителя до іспитів, які впоряжались перед другими виборами.

Вчили плавати в воді й гребти на галерах. Тоді ще не знали парових машин і судна плавали або на парусах, або-ж на веслах, через те для всіх суден чи галер потрібні були добрі гребці, які були-б обучені й добре знали цю роботу.

З цього видно, що школа повинна була підготовляти школярів так, щоб вони були дотепними вояками на суші й на воді. Війни тоді були постійні й иноді тяглися довго; через те й школа мала своїм предметом військову справу.

В школі, окрім музики й гри на кіфарі, вчили співати, і шкільні хори брали участь в громадських святах, релігійних одправах, всяких церемоніях і в процесіях.

Для усіх оцих наук, що входили в програму язичеської школи греків, грецький народ вільними голосами, слухаючись тільки своєї совісти та кермуючись свідомістю своїх громадських обов'язків, обірав для своїх дітей увесь шкільний персонал—вчителів та виховничих (пайдотрібів). Коли виходила помилка і обірали недотепну людину, то од цього великої шкоди не могло бути, бо на протязі року за таким педагогом доглядала шкільна комісія по народній освіті, яка й ставила йому свої вимоги і мала право навіть карати його, а через рік були вже другі вибори і такого педагога не обірали. Таким чином і педагог мусів рахуватися з поглядами та бажаннями батьків своїх школярів і вживати всіх заходів

на те, щоб учні мали од школи найбільше користі—він сам мусів дбати, коли хотів, щоб його обірали й на далі. Це було разом великою гарантією проти роз'єднання школи з родинами. В кінці року учням робили публичні іспити, які разом були іспитами й для умілости та дотепу вчителів. Добрі іспити мали гарні наслідки і для педагогів. Ці іспити робилися не тільки по окремих школах, а були установлені ще іспити і в кількох школах разом на змагання, чії учні краще й більше знають. Це вже був разом і спорт навчання, а не тільки іспит шкіл. В інших місцях такі іспити для вчителів було установлено навіть законом. Так, напр., в Прієні такі іспити були обов'язковими по філології, математиці та гімнастиці. На цих іспитах, каже проф. Варнеке, учителі повинні були показати громадянству й батькам, яких результатів вони досягли за рік навчання в своїй школі. За добрі результати, як це бачимо з постанов г. Прієни, вчителям була призначена грошова нагорода, а за перевагу на змаганнях шкіл вчителеві переможцеві в нагороду давали ще й теля.

Гарним вчителем дорожилися і постійно обірали його. З напису на труні одного родоського вчителя Ієронима, сина Сімілінового, видно, що він учителював 52 роки. Пам'ять цього педагога ушановано віршованим написом і рельєфом на труні, на яким зроблено окремі сцени з пробування цього педагога в школі між своїми учнями за виконанням ним своїх педагогічних обов'язків, а нарешті—сцена пробування його на тім світі, в якій показано, що він користується нагородою за свою шкільну працю, яку ніс на цім світі.

VIII.

Згрупувавши до гурту де кілька документів, проф. Варнеке подає відомості про щоденне життя старої грецької школи. З одного напису видно, що учень не міг прибути в школу на уроки „через домашній траур“. З цього видно, що вже у греків був контроль за тим, щоб учні ходили в школу і, коли учень пропускав, то батьки давали відомості, чому він не був у школі. Як видно так звані нині „домашні обставини“ і тоді вважалися законною причиною неприбуття до школи. З другого напису ми дізнаємося, що в давніх грецьких школах був звичай розсажувати учнів по їх успіхах і були перший, другий і нарешті останній учні. Такий список учнів школи на острові Хіосі дійшов до нас за 108—9 академічний рік після Різдва Христового. Цей список дуже цікавий. З його ми дізнаємося, що в школі вчилася 56 учнів, і більшість з них вступила в школу в перший день початку місцевого року, але ж учні вступали й далі, тільки першого числа кожного місяця. З малюнків на вазах ми бачимо, що кожен вчитель в грецькій школі працював з кожним учнем окремо, і через це, хоч учні вступали в школу посеред року, особливих перешкод для шкільної справи не

виходило. Вступали в школу першого числа місяця, бо її розплата з учителями була в кінці місяця — 30 числа, або першого числа другого місяця.

Національний нахил греків до всяких корпорацій і громадського гуртування мав свій вираз і в школі. З різних написів ми знаємо, що учні по школах гуртувалися, напр., для таких випадків, як ушанування попечителя своєї школи Птолемея Євергета (в Кітїоні), або для вшанування написом Агафарха, сина Гераклієвого, за те, що він пожертвував оливу, й т. д. Але ж ми маємо багато документальних свідощтв про те, що в грецьких школах у старших учнів (ефебів) були й постійні корпорації, як клуби і т. и. організації. Корпорації учнів по школах були так розвинені, що Платон перестерігав греків, вказуючи на небезпеку для покою й громадського ладу, яким ті шкільні організації можуть загрожувати в часи політичних розрухів. Греки, одначе, на ці перестороги не вважали, бо ми не маємо жодного свідощтва не тільки про якісь репресії на шкільні організації й корпорації, а навіть про якусь регламентацію чи обмеження їх з боку громади або шкільного уряду. З того, справді, як бачимо з історії, ніяких розрухів та небезпек для грецького суспільства не виходило *).

Учні й учениці грецьких шкіл мали звичай робити всякі написи по стінах, барканах, на стільцях і т. д. Вирізували свої ймення, прізвіща товаришів і т. д., писали те-ж саме по стінах будинків, на барканах і т. д., виводили окремі фрази, цілі вірші, сміхотворні прізвіща, малювали карикатури. Звідси ми знаємо, що й тоді школярі прикладали до своїх товаришів і педагогів різні прізвіща, навіть сміхотворні й образливі. Видно, що школярі частенько всякими написами псували чисті баркани й білі стіни будинків, бо домовласникам доводилося вести проти цього боротьбу.

В Костянтинополі, де саме був старий Кізік, знайдено продовгуваті мармурові таблиці, на яких рядками вирізано контури правих ніг, з обведеним нігтем на кожному пальці і написом, чия то нога. Наймення в написах стоять в формі генетівуса. На одній таблиці, як видно, спочатку було вирізано 11 ніг, потім ще 4, 3, 2 і кожную групу вирізок зроблено в різні часи.

На одній групі ніг написано ось що: „Юнаки! Пам'ятайте про товаришів Артемідора, Іосипатра, Асклепада та Поплія“. В ті часи ще не було фотографій, щоб зробити на спомин фотографічний знімок учнів школи. Такими малюнками ніг в ті часи складали доволі оригінальні шкільні альбоми учнів на спомин собі і послідоучим учням.

* Наш славно-звісний Пірогов почасти на підставі цього досвіду писав, що коли в школі між учнями піднімається якийсь розрух, то це не більше, як одгук того, що діється в суспільстві, по-за школою, і що школа ніколи не була джерелом якихось розрухів або неладів для суспільства чи якихось політичних рухів громадянства.

Таким чином ми бачимо, що шкільні традиції в шкільних завичках і звичаях учнів куди міцніші, ніж в чімсь іншим з життя тих же шкіл.

IX.

Про життя приватної школи, що вчителі удержували на свій ризик, ми маємо дуже цікаве свідцтво, вперше опубліковане недавно проф. Зелинським в його праці „Изъ жизни идей“, на якого ми вже посилалися в нашій брошюрі про „Значіння рідної мови для народности й творчости“. Проф. Зелинський подає для цього цікаву частину твору олександрійського поета Геронда, з третьої сцени (СПБ. т. 1, стр. 95 і сл., збірник проф. Зелинського: „Изъ жизни идей“, вид. 1905 р.). Оповідается там про те, як до содержателя такої приватної школи Лампріска прийшла Метротима скаржитися на свого сина, а його учня, Кокала. Привітавшись з Лампріском, Метротима каже: „Звели рабові твоєму, нехай лишень спіймає те ледащо собі на плечі та засип йому таких різок, щоб з його дух виперло! Він зовсім розорив мене, нещасну, своєю грою в „орла та решку“. Вже йому мало простих бабок, і він вигадав ще більшу кару на мою голову. Спитай лишень у його, де будинок його вчителя, куди мені кожного тридцятого числа (ох, лишенько мое, як уже мені гірко все те припадає!) доводиться носити за його гроші, то він не швидко тобі покаже його. Зате пристановище, де ховаються всякі босяки та втікачі, те він добре знає і всякому покаже. Сердешна дошка, яку щиро кожного місяця натираю воском, лежить сиротою біля ніжки його ліжка під стіною—він ненавидить її гірше смерти, а як коли й візьме її в руки, то й тоді нічого путнього не напише, а тільки зшкрябає увесь віск. От бабки, так ті всюди лежать в торбинках та сітках і блищать куди ясніше, ніж наша пляшка з оливою. Грамоти він нічогосінько не тямить, коли йому не проказати чого разів з п'ять. Оце вчора батько засадив його по складах прочитати Слово Марон—дак цей грамотій Марона переробив на Симона, через що я вже сама себе вилаяла дурною за те, що, замість вчити його пасти ослів, хотіла б дати йому освіту й добре виховання в надії, що може матиму з його якусь поміч на старість при лихий годині. А то, коли або я, або батько його, підсліпуватий дід, скажемо йому проказати нам з пам'яті якийсь місце з трагедії, відповідне його літам, то він цідить нам неначе через дірявий мішок: „Аполон, покровитель... ловців“.

— Та це-ж, кажу я, зуміє проказати тобі, нещастя мое, навіть мати твоя, що зовсім неграмотна, і перший стрічний фрігієць! — А спробуй дужче настрашати його, так він або на три дні забуде, де саме двері його хати, і тим часом розоряє свою бідну стару матір, або-ж забереться на покрівлю та й сидить тим, витягнувши ноги й спустивши голову, наче мавпа.

А мені-ж то як тоді дивитися на його, як ти собі думаєш! І не стільки шкода мені його самого, як тих черепиць, що кришаться, мов хмиз, од його, а як наближається зима, то сусіди примушують мене платити їм по три шаги за черепицю. Сама сльози ллю, а нічого не вдію, бо всі сусіди кажуть в один голос, що то потроцив Метротимин син Кокал—і бачу, що то правда, то й рота роззявити проти того совістно... Ти вже, будь ласкав, Лампріску, коли хоч, щоб музи дали тобі щастя і вдачу в дальнішій житті“... Лампріск далі не ждав, вислухавши цю скаргу, покликав рабів і посипалися Кокалові такі гарячі, що він почав благодати більш не бити його. Одначе мати просить не вважати на те і бити аж поки зайде сонце. Лампріск милосердніший за розгнівану матір і, побачивши, що у Кокала шкура вже добре сполосована, звелів пустити його.

Цей життєвий малюнок такий багатий змістом і яскравістю, що коментарії до нього не треба. З того, що побутовий письменник Геронд описав цю сцену, видно, що такі педагоги, як Лампріск, і такі педагогічні кари й засоби в житті грецького шкільництва не були виключним явищем. З цієї сцени ми бачимо, що вчителям платили в кінці місяця кожного 30 числа, що ледачі учні і в ті часи тікали од наук і школи, як буває це й тепер; що й тоді де які батьки, вчивши своїх дітей, мали між иншим на меті й те, що тією наукою діти стануть їм в пригоді на старість при лихій годині, але-ж і тоді батьки мали велике задоволення послухати од дітей своїх, напр., уривки з трагедій... Взагалі в цім малюнку з життя багато такого, що й тепереньки можна бачити.

X.

Археологи роздобули силу папірусів і черепків з письмами на них, і на підставі цих документів проф. Варнеке подає багато цікавих фактів, які свідчать про способи навчання в ті часи й про те, що багато з тих способів заховалося у нас ще й до наших часів. Серед тих папірусів та черепків знайшлося багато шкільних особливих зшитків, в яких зберіглося писання учнів. Це помагає дознати про прийоми навчання. Де-що про це було відомим і з інших джерел. Так, напр., ми знаємо, що афінянин Калій написав граматичну трагедію, завчанням якої учні вивчилися-б грецького алфавіту й читання. В тій трагедії кінець пролога складався з віршів, вироблених з назв літер алфавіту од альфи до омеги, а жіночий хор виступав так, що окремі учасниці уявляли з себе на сцені окремі склади і своїми рухами показували, як ті склади робляться. Сам Софокл в одну з своїх п'єс завів танок окремих літер.

Нові знаходи археологів свідчать, що грецька школа мала той загальний характер, про який ми казали вище. В ній навчали грамоти, письма, словесности, історії, матема-

тики, музики, танців, рисування, а також гімнастики, спортивних уміностей і того, що виготовляло з учнів будучих сухопутних і морських вояків. Школа давала загальну освіту і загальне виховання, а нічого спеціального й ремісничого в ній не було. Навчали в тій школі тими способами, більшість яких вживається ще й тепереньки,—очевидно перейшовши до нас од греків.

В Британському музеї, в Лондоні, є де кілька черепків, на яких видряпано дітьми списування грецького тексту. Спочатку йдуть окремі літери, далі слова в два склади, потім в три і т. д. Після цього списування, навчалися приставляти до голосних по черзі всі грецькі безголосі букви. Так навчали складати й слова. Де кілька папірусів у Віденському та Нью-Йоркським музеях зберігли на собі останки диктовки. На одному з них є навіть власноручна помітка вчителя: „Цю прекрасну працю подав першим“... На других зберіглися поправки вчителями помилок. В Берлінському музеї зберігається дерев'яна таблиця, на якій чотири рази відряд написано: „Пильнуй, дитино, щоб тебе не карали“. Мабуть, каже проф. Варнеке, це писати було задано учневі в кару за те, що він провчився в каліграфії—от, писавши кілька раз вказану фразу для каліграфії, учень разом з тим мусів запам'ятати й наставлення свого вчителя. Іноді загадували переписувати різні сентенції, як напр., „Гомер не людина, а бог“. Є працювання у відмінах імен самостійних, дієсловів і т. д. На таблиці в Британському музеї йде рядок фраз в одиничнім числі, далі йдуть ті-ж фрази з предметом у многим числі. З таблиць видно, що од учня вимагалось самому зробити нові согласування, що він і зробив з помилками.

Зберіглися й записи пояснень учителів. В одному випадку вказано, яким відмінком який дієслов кермус. В другім разі пояснено початок першої пісні Іліади, де учень поруч з словами Гомера писав свої синоніми й більш звичайні вирази. Навчали учнів і тому, що у нас тепереньки зветься „сочиненнями“. Одна з таких праць з Фівської школи має підкреслену вчителем помилку учня в правопису. Цікаво, що матеріал для всяких навчань, починаючи з диктанта й кінчаючи самостійними працями учнів, брався з так званої нині класичної зразкової літератури—з Гомера та трагиків. В Берліні є дощечка, на якій написано диктовку з трагедії Евріпіда „Фінікійки“. Це мало метою разом ознайомлювати учнів і з такою літературою, яка своїм змістом мала-б вплив на розум і душу учнів. Їм загадували й переписувати з різних грецьких кращих авторів, і заучувати на пам'ять їх твори. Як і тепер, в науці писання учням загадували писати, напр., такі етичні навчання: „Шануй старого, як зразок божества“, „Любов—це найстарша з усіх богинь“, „Все робиться й вирішається по закону“, „Батько не той, хто породив, а той, хто виховав“—і т. д.

З сього цілком зрозуміло, що у греків наша педагогіка

перейняла багато де чого. І в грецькій школі, одначе, було доволі такого, чого не слід було-б переймати, як, напр., систему виховання, що вживали Метротима й Лампріск

Одначе грецька язичеська народня школа не розвинулася, а занепала в самій же Греції швидко після прийняття греками христіанства.

XI.

Греки при своїм політеїзмі, який логично привів їх філософів до монотеїзму, знали й про інші релігії, одначе не прийняли ні одної з них, бо всі вони не мали загально людського характеру і були їм чужими по духу. Про триєдиного бога греки чули давно: у халдейців були Ану, Бел і Ао, що разом уявляли з себе триєдину причину світа Ілу; у брамінів—Брама, Вішну і Шіва, що в трійці уявляли з себе єдиного Трімутрі. Про амфітеїзм (двохбожіє) греки теж знали: в старім Єгипті—Озіріс і Тіфон, у старинних жидів—Ашера та Ель, у персів—Ормузд і Аріман. Монотеїстична віра в Ягве (Іегову), по дослідях Деліча, була задовго до Мусія у Вавилонян. Мусій ідею про Єдиного Бога взяв од Єгипетських жерців і переробив її для іудеїв, як каже проф. Геккель, одповідно їх національній вдачі й зробив Іегову національним іудейським божеством, яке вийшло у його науці суворим, грізним, караючим людей. Що ж тут з усього оцього мали перейняти собі греки, які почали вибиватися з рямок узько-національної виключальности і були лагідної вдачі, у яких філософи домізкувалися до Єдиного Бога всієї людскости і які вже навіть через шкільні прописи навчали дітей тим істинам високого морального змісту, практику яких христіане не могли-б не вважати за свою христіанську!

Христіанська віра принесла в життя проповідь Бога Святого для всієї людскости -- Бога доброго, кроткого, люблячого людей, милостивого, нелицеприятного, справедливого, милосердного. Нова релігія була релігією моральних цінностей, бо вимагала од людини єднання з таким Божеством через уподоблення святості, на місце язичеського егоїзму насажувала альтруїзм і проповідувала найвищу етику в практиці життя для щастя людей всього світа, вимагаючи од людини найвищого піднесення достоїнства особи до повної святости. Вона вимагала любови до людей всього світа і царства духа над усім в практиці життя, а найперше всього над формою, і навчала, що „де Дух—там свобода“. Нова віра була життєвою і навчала, що „Бог є Бог живих, а не мертвих“ і що „субота істнує для людини, а не людина для суботи“. Така віра одповідала духові греків і не була чужою, як їм самим, так і здобуткам їх філософії та національній думки, через що легко була прийнята грецьким народом. Не дурно у найкращого з проповідників христіанства, апостола Павла, батьком був грек. Але ж ця нова релігія вимагала й нового життя на місце язичеського, що будувалося на підставі егоїзму.

Релігійні системи всіх народів язичеської давнини, каже проф. Б. Таубе і доводить це, розвинули до краю ідею національного і державного егоїзму. (Це-ж саме раніше Таубе яскраво вивів у своїх працях. Вол. Соловйов). Про рівноцінність людей і народностей, а через те й про братерство та солідарність між ними не могло бути й речі, бо такі ідеї, як противні язичеству, були-б не зрозумілими масам з їх язичеським світоглядом, складом життя і односинами. Цьому заперечило-б многобожжє з його логичними висновками і значіння національних богів кожного язичеського народу з'окрема. Коли-ж не було тих ідей, то не могло бути й практики їх, а через те не могло бути і ніякого досвіду про це. Висока ідея любови, рівноцінності, братерства й єдності людей всього світу, одначе, з часами все таки народилася у язичників, як теорія. До неї дотумалися освічені язичники-філософи і вона була розвинена в греко-римській філософії стоїків, але-ж, як всяка ідея в стадії теорії, вона була зрозуміла невеликому гуртові аристократів розуму і по-за їх коло тільки несміливо пробивалася. Для практики цієї ідеї треба було народ перевести з язичества до ідеї про єдиного Бога всієї людскости і з цього зробити логичний висновок про рівноцінність, братерство людей і т. д.—І це як раз і вистигло у грецького народу в самім початку христіанства, яке, одначе, виникло не посеред грецького народу, а було принесено йому, як чужоземна віра, не тільки без усякого зв'язку з його життям, а ще як щось протилежне йому і навіть вороже.

Вище ми зазначили, що школа у греків була в тісному зв'язку з їх релігією й життям. Цілком зрозуміло, що христіанство такої школи не могло поминути й zostавити її такою, якою вона була. Вимагаючи на місце язичеського егоїзму практики діаметрально протилежного егоїзмові альтруїзму і взагалі творивши нові моральні підстави життя, касуючи язичество, нова релігія повинна була зробити великі зміни і в житті, і в школі. Але-ж, щоб ті зміни робити на краще, треба було насамперед добре розібратися, що саме в грецькій школі належить спеціально язичеській релігії, івилучити ці релігійні елементи од всіх інших елементів грецького життя, після чого й заводити реформу. На жаль, нова релігія прийшла до греків, як чужостороння наука і була принесена ім чужинцями, які не знали грецького життя, не розбіралися в нім і надавали в самім христіанстві перевагу формам. Справа релігій в додаток до того не так то вже проста, щоб в ній так легко можна було розібратися неофітам, котрі, як того не хотіли, не мали змоги цілком переродитися і порвати з усім минулим одразу, через що й не могли осягти в дійснім змісті всієї суті нової високої ідеї. І от, на превеликий жаль, все оце для грецької школи скінчилося тим, що грецьку школу у всій її істоті було визнано язичеською і через те належною до скасування, через що вона переважно й загинула. Були й інші причини цього, але-ж це найголовніша.

Несподівано вийшло, що христیانство, яке по своєму ідейному універсализму повинно було прислужитися підвищенню й розвитку школи, навпаки, привело до загибелі її. Але-ж воно само по собі, як ідея й практика нового життя, тут ні при чім, а винні ті репрезентанти його, з яких одні надали йому узько-релігійний, більш формальний, а другі тенденційний напрямок, покалічивши ідею святої науки Христової так, що в одних справах вона виглядала будійською, в других іудейською, в третіх язичеською взагалі, в четвертих політичною і т. д. Практика-ж каліченої ідеї калічила життя, а разом з ним скалічила на смерть і одну з появ його—школу.

Коли-б христیانство виникло у грецького народу, як його самостійна релігійна система, як народня грецька ідея, або прийшло в зв'язку з його життям, то народ тоді сам відповідно новому своєму світоглядові переробив би й свою школу. Але-ж за реформу грецького життя й школи взялися не сами греки, як греки, а ті чужі люде, що в ролі христіан принесли їм нову ідею з Назарету, та ті, що працювали відповідно поглядам і вимогам цих негрецьких людей. Чужі люде перехопили у грецького народу його національну справу і національний твір генія грецького народу таким чином зостався без власного ґрунту і без власної ініціативи для дальнішого його розвитку, а чужа праця мала на увазі свої цілі і грецькими-ж руками зруйнувала грецьку школу. Що грецький народ сам поширив би у себе христیانство краще, порукою може бути те, що грецька філософія ще перед Різдом Христовим так наблизилася до христіанських ідей, що, напр., Сократа з його ідейного боку можна було-б вважати за христіанина. Пригадаймо оті прописні уроки етики, які писали грецькі діти, учившись в школі. Там уже любов поставлена на першій місці, як і в христіанстві, і названа найстаршою з усіх богінь. Там уже виводять людину з тісного кола кровних зв'язків і кажуть вважати за батька не того, хто породив, а того, хто виховав—переносять односини на чисто моральний ґрунт і т. д., і т. д. Ця філософія через школу підготувала греків до христіанства, і його прийняв увесь грецький народ.

Безперечно, що й грецька школа, як би її було виведено з ґрунту язичеського узько-національного егоїзму національними силами самих же греків і пересажено на ґрунт христіанського гуманного універсализму, як того можна було сподіватися з прийняттям греками христіанства, од того тільки виграла-б і ще більше повисила-б своє значіння для людскости і народностей всього світа.

XII.

Так, одначе, не сталося, хоч і не по вині христіанства, як релігійної науки.

Прийнявши христіанство, як нову релігію, цілком проти-

лежну язичеству, як альтруїзм протилежний егоїзмові, а любов до всіх людей протилежна ворожнечі до всіх не своєї нації, заступники нової релігії, відповідно своїм поняттям про неї, завели таку практику, посилаючись на християнську релігію, яка мала спільне і з язичеством, і з будізмом, і з іудейством, а не відповідала чистоті християнської ідеї.

Все грецьке життя і всі надбання його, не одріжняючи доброго од лихого і не виділяючи язичеського, вони стали вважати за язичеські, гріховні і належні знищенню для спасіння душі. На місце греко-національної виключальности поставлено було узько-релігійну виключальність, зовсім сторонню християнству, яке навчало, що і язичник може найти спасіння за свої добрі вчинки. Грецька школа, тісно зв'язана з життям і язичеською народньою релігією греків, з тієї-ж причини теж була засужена, як язичеська і через те гріховна, а разом з нею і засужено все те, що було її приналежністю. На місце колишніх грецьких шкіл заводилися нові, з яких все, що було в попередніх, починаючи од предметів науки і кінчаючи педагогами та шкільним ладом, було одкинено геть: вся грецька література, (поезія, драми, міфологія), історія, умілість, атлетика, гімнастика, плавання, фехтовання, всякі спорти, танці, музика і т. д. — все було виключено, бо вважалося за язичеське, гріховне, через що й сама школа з такими предметами була-б гріхом. Ясно, що таку школу повинні були нищити. Ясно й те, що страшенно помилялися в тім, бо приплутали християнську релігію до таких предметів і явищ, які не мають нічого спільного з нею, але-ж свою помилку виконали, як істину. В 19 та 20 віках нашої ери ті-ж предмети стали з особливою енергією культивувати в християнських школах Європи. В ті-ж часи основою християнської школи зробили узько-поняту релігію та святе письмо і школа вийшла одірваною од життя, бо це останнє не було й не могло переробитися в монастир, цілі школи стали узькими й чужими буденному життю, напрямок вийшов однобоким, тоді як життя, якому школа по своїй природі повинна служити, ставить широкі й найрізноманітніші вимоги і має найрізносторонніші вирази. Школу, яка раніше слугувала життю на цім світі, переробили в школу для приготування людей жити на тім світі. Натурально, що для цього школу з під організації, керми й контролю громадянства, яке вважалося масою грішників, здатною тільки грішити, забрали собі під свою духовну опіку, владу й орудю християнські духовні влади.

Одначе, скасувати все життя ніяк не можна було і, мусивши зробити силу всяких уступок та компромісів з народнім світоглядом, побутом і життям в тім, з чим народ ніяк не хотів розлучитися і не міг порвати, християнські влади зовбали надати йому свої форми, в яких обрядовість та всяка зовнішність переважали зміст християнства іноді так, що покривали саму ідею. Це пристосовування до народнього дуже при-

служилося ширенню христیانства, має багато гарного і одповідає духові христیانства. Висока ідея альтруїзму, самопожертви, братолюбія, ідея живого діла правди та любови на землі, яке й зветься божим, ця-ж ідея слугує найперше всього народньому добру і не розминається з народніми інтересами. Через усе оце компроміси з народнім в певній мірі були ділом навіть одповідним релігії. Але-ж в шкільній справі, цілком народній справі, духовні власти ні в які компроміси з народнім елементом не пішли, зате пішли на всякі згоди з тими, на чиім боці була сила, і хто намагався зробити і релігію, і школу своїм знаряддям, хоч інтереси цих останніх і розминалися не тільки з народними, а і з релігією, будувалися на егоїзмові, були язичеськими і навіть ворожими високій ідеї Христової науки. Ці люде — партії, класи, окремі особи і взагалі ті, на боці яких була сила, не вигідну для них чисту науку Христову почали перетовкувати по своєму, пристосовувати до своїх протинародніх, егоїстичних, кастових, партійних, політичних і т. и. інтересів і повертати релігію в своє знаряддя в такій мірі, що дійшли до каліцтва ідеї, касування недогодних їм вимог Христової науки і надужиття над людьми. Видаючи своє й калічене за істину і підгонивши під його життя народу, вони калічили життя і накоїли тим силу тяжких наслідків.

Грецька школа зробилася жертвою всього оцього і загинула. Її було перероблено в знаряддя всякої політики, як церковної, так і державної, і вона стала служити не народові і не народнім інтересам, цілям і завданням, а узькорелігійним, політичним і иншим цілям пануючих каст, верств, партій, тим цілям, які були зв'язані не з народнім добром, а з поневоленням родини й народу. і от школа після цього, переставши задовольняти не тільки широкі, а навіть найелементарніші потреби народного життя та його вимог і втеревши всякі зв'язки з життям і народом, стала їм чужою й по духу, й по напрямку, через що між школою та родиною виросла ціла прірва одчуження та роз'єднання. Школа з колишніх своїх друзів нажила собі ворогів, опинилася позаду життя, ідею було скалічено, і грецька освіта упала, а стара язичеська грецька школа, з якої розходилися по всьому світу умілість, культура й освіта, стала тільки предметом історичних розвідок та спогадів. Он яке важливе значіння має національний ґрунт і національний елемент в житті й творчості народа, що й високі моральні цінности загальнолюдського змісту, коли проводяться в життя без них, минаючи їх, або нехтуючи, то й сами калічаться, і калічать життя народові, його культуру і навіть кращі здобутки його цивілізації.

Тільки в новіші часи грецький народ натрапляє на старий історичний шлях колишньої своєї народньої школи і переносить з неї в свою нову школу всі кращі скарби її, надаючи

ім нові форми і новий зміст, відповідно новим формам і умовам історичного життя. Краще понятє христіанство ні трохи не стоїть в антагонизмі з цією новою школою і з кращими вимогами життя, які не суперечать вимогам вищої етики. За цю школу, незалежну, свободну, народню стоїть те духовенство, яке не поклоняється політичній мамоні, бо не творить з політики собі ідола і має єдиною програмою своєї діяльності св. Євангеліє та, як євангельський пастирь, не покинуло своєї пастви — народа, а йде з ним вкупі, що все одно — не одлучило себе од церкви. — Нова школа одводить релігії самостійне місце і ставиться до неї з повагою, але ж не визнає за нею значіння, вичерпуючого все життя народу. — Новій школі доводиться вести величезну боротьбу проти політики, яка робить її своїм знаряддям для сторонніх школі цілей. — Ця політика особливо заїдає грецьку школу в Фесалії та Македонії.

Багато й ми перейняли од греків, починаючи з релігії й кінчаючи тими хибами, яких нанесли грекам іудейство та язичество, а школа, що в шкільній справі ми не перейняли тієї організації, яка через свою демократичну основу, колегіальність та безпосередню участь і контроль з боку суспільства, при його свободній ініціативі й самодіяльності, зробила школу частиною життя народу і єднала її з родинами й народом, якому її ніхто не накидав, саму-ж школу примушувала слугувати не всяким політичним та партійним і т. и. організаціям та бути їх знаряддям для їх цілей, а слугувати освіті, культурі й поступові як грецького народа, так і народів всього світа.

Не пізно ту організацію, яка цілком відповідає духу христіанства, перейняти ще й тепереньки, переробивши її відповідно новим часам, формам, потребам і умовам громадського життя. Тоді в Росії кожна народність, а в числі їх і українська, мала-б свою народню школу й свою національну освіту, з яких і склалася-б висока освіта всієї Російської держави.